

РОЗДІЛ 13 ФІЛОСОФІЯ ПРАВА

УДК 340.12

DOI <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2025-1/129>

ПРИНЦИП СПРАВЕДЛИВОСТІ В КОНЦЕПЦІЯХ МИСЛИТЕЛІВ АНТИЧНОСТІ: ФІЛОСОФСЬКО-ПРАВОВИЙ ВИМІР

THE PRINCIPLE OF JUSTICE IN THE CONCEPTS OF ANCIENT THINKERS: PHILOSOPHICAL AND LEGAL DIMENSION

Пікуля Т.О., к.ю.н., доцент,
професор кафедри теоретичної юриспруденції

Київський національний економічний університет імені Вадима Гетьмана

Блохіна А.М., студентка V курсу магістратури
юрідичного інституту

Київський національний економічний університет імені Вадима Гетьмана

Стаття присвячена дослідженню еволюції принципу справедливості як однієї з фундаментальних категорій філософсько-правової думки, що формувалася протягом історії людства. Приділено увагу аналізу трансформації уявлень про справедливість, починаючи від античності, де вона розглядалася як гармонія та баланс у суспільстві, до сучасності, де принцип справедливості є основою прав людини. Особливу увагу акцентовано на внеску античних мислителів, таких як Сократ, Платон, Арістотель і Цицерон, у формування основних концепцій справедливості. Зокрема, встановлено, що Сократ, Платон і Арістотель сформували концепцію справедливості як чесноти, що забезпечує гармонію між суспільством і державою. Справедливість розглядалася як основа етичної поведінки та політичного устрою. У цей час вона ототожнювалася з рівновагою між особистими інтересами та загальним благом. Зазначено, що у середньовічний період переважає теологічна концепція справедливості як прояву божественної гармонії. Так, праці Аврелія Августина та Томи Аквінського трактували справедливість як божественний порядок, відображений у людському розумі. З поширенням ідей періоду Просвітництва справедливість набула рис природного права та раціональності, що сприяло розвитку концепції прав людини. Окрім цього, окреслено ідеї нового часу, у період якого уявлення про справедливість висвітлювалися у працях Канта, Гегеля та інших мислителів, які поєднали моральні та правові аспекти справедливості, підкреслюючи її значення для свободи особистості та формування громадянського суспільства. Наголошено, що у сучасний період вагому роль займають позиції Конституційного Суду України, рішення якого містять тлумачення принципу справедливості та розглядаються ним як основоположний принцип права. Встановлено, що еволюція поглядів на справедливість пройшла доволі довгий етап становлення та розвитку і знайшла своє відображення в кожному історичному періоді та зробила неocenний вклад у розвиток соціуму, права та людства в цілому. Результати дослідження демонструють, що еволюція поняття справедливості охоплює взаємозв'язок між історичними, етичними та правовими аспектами, що дозволяє переосмислити роль справедливості у сучасному світі як універсального принципу, який забезпечує баланс між правами, інтересами особистості та суспільства.

Ключові слова: справедливість, філософ, еволюція, античність, середньовіччя, просвітництво, відродження, новий час, права людини, мораль.

The article is dedicated to exploring the evolution of the principle of justice as one of the fundamental categories of philosophical and legal thought that has developed throughout human history. Attention is given to the analysis of the transformation of ideas about justice, starting from antiquity, where it was viewed as harmony and balance in society, to modern times, where the principle of justice forms the foundation of human rights. Special emphasis is placed on the contributions of ancient thinkers such as Socrates, Plato, Aristotle, and Cicero to the formation of the main concepts of justice. In particular, it is established that Socrates, Plato and Aristotle formed the concept of justice as a virtue that ensures harmony between society and the state. Justice was considered the basis of ethical behavior and political order. At that time, it was identified with the balance between personal interests and the common good. It is noted that in the medieval period, the theological concept of justice as a manifestation of divine harmony prevailed. Thus, the works of Aurelius Augustine and Thomas Aquinas interpreted justice as a divine order reflected in the human mind. With the spread of the ideas of the Enlightenment, justice acquired the features of natural law and rationality, which contributed to the development of the concept of human rights. In addition, the ideas of the modern era are outlined, during which the concept of justice was highlighted in the works of Kant, Hegel and other thinkers who combined the moral and legal aspects of justice, emphasizing its importance for individual freedom and the formation of civil society. It is emphasized that in the modern period, the positions of the Constitutional Court of Ukraine play a significant role, the decisions of which contain an interpretation of the principle of justice and are considered by it as a fundamental principle of law. It is established that the evolution of views on justice has gone through a rather long stage of formation and development and has found its reflection in each historical period and has made an invaluable contribution to the development of society, law and humanity as a whole. The results of the study demonstrate that the evolution of the concept of justice encompasses the relationship between historical, ethical, and legal aspects, which allows us to rethink the role of justice in the modern world as a universal principle that ensures a balance between the rights and interests of the individual and society.

Key words: justice, philosopher, evolution, antiquity, middle ages, enlightenment, renaissance, modern era, human rights, morality.

У сучасному світі принцип справедливості виступає фундаментальною категорією, що об'єднує філософську, правову та соціальну думку. Його багатовимірний характер охоплює етичні, нормативні та політичні аспекти, які змінювалися в ході історичного розвитку людства.

Античні мислителі, зокрема Платон і Арістотель, розглядали справедливість як етичну категорію, пов'язану із гармонією та рівновагою в суспільстві. У подальші періоди розвитку правової думки цей принцип поступово інтегру-

вався в юридичні конструкції, отримуючи нові тлумачення в добу середньовіччя, епоху Просвітництва, в контексті природного права та сучасного правового позитивізму.

Дослідження еволюції принципу справедливості дозволяє зрозуміти, як у різні епохи відбувалося формування уявлень про справедливість та яким чином це вплинуло на сучасний стан правового розвитку.

Попри багатовікову увагу до принципу справедливості, дискусії щодо його універсальності та унікальності

тривають і досі. Сучасний філософсько-правовий дискурс зіштовхується із викликами глобалізації, правового плюралізму, розвитку міжнародного права та прав людини, які вимагають переосмислення цього принципу.

З огляду на важливість справедливості як філософської та правової категорії обумовлюється актуальність її розуміння, сутності, та визначення як такої.

Мета цієї статті полягає у дослідженні історичних етапів розвитку принципу справедливості, починаючи з античності і завершуючи його сучасними концепціями, з акцентом на філософсько-правовий вимір та окреслення питання зміни уявлень про справедливість у різні епохи та висвітлення теоретико-прикладних аспектів принципу справедливості, які залишаються актуальними у сучасному правовому світі.

Проблема справедливості з давніх-давен була ключовою темою у філософських роздумах різних періодів: античності, середньовіччя, нового часу та сучасності. Людство повсякчас прагнуло до справедливого порядку, а в періоди криз і негараздів суспільство часто зверталося до уявлень про «золотий вік», коли, на їхню думку, панували мир, справедливість і гармонія.

Саме з античних часів починається розвиток філософсько-правової думки про справедливість, що послужило для розвитку справедливості у подальші періоди історії.

Базові уявлення про принцип справедливості сформулювали такі видатні античні мислителі, як Сократ, Платон, Арістотель та Цицерон.

Сократ найбільше розмірковував над принципом справедливості серед усіх інших філософів античності. Так, на думку Сократа, людина має бути мудрою та дотримуватися космічних законів. А справедливість – це чеснота, яка потрібна кожній людині [1, с. 35].

При цьому, велику шану Сократ віддає Батьківщині. Хоча його і несправедливо засудили, але він приймає цю кару як належне і відмовляється від втечі з в'язниці. Сократ писав: «Отже, якщо ми, вважаючи це справедливим, вирішимо вкоротити тобі віку, а ти в міру своїх сил спробуєш заподіяти смерть нам, Законам, і Батьківщині і при цьому скажеш, що чиниш справедливо, ти, який воістину повинен дбати про чесноту! Отож ти, вважаючи себе за мудрого, не відієш, що треба шанувати Батьківщину більше, ніж матір, більше ніж усіх предків, що вона над усе дорога, над усе священна, що вона посідає найвище місце в помислах богів і розумних людей, тому її треба шанувати, її поступатися, її коритися, коли вона розгнівана, більше, ніж батькові; треба або її переконати, або виконувати те, що вона повелить, навіть втерпіти смиренно її вирок – чи то тілесну кару, чи то кайдани, чи веління йти на війну, де на тебе чекають рани і смерть; все це треба робити, бо це все справедливе. І не можна ні ухилитися, ні відступати, ні залишати свого місця в лаві. І скрізь – і в бою, і в суді – треба виконувати те, що велить Держава і Батьківщина, а якщо ми не згодні з їхніми веліннями, можна переконати змінити їхню думку, але законним способом. Чинити ж насильство над матір'ю чи над батьком – це злочин супроти богів, а тим більший злочин – чинити насильство над Батьківщиною» [1, с. 35].

У цьому контексті, можна відзначити, наскільки глибокими і мудрими є міркування Сократа щодо Батьківщини та обов'язку захищати державу. Його слова, сказані багато століть тому, не втрачають своєї актуальності й сьогодні, адже саме справедливість залишається фундаментальною цінністю для створення правової держави.

У той же час, можна поставити під сумнів думку Сократа, за якої йти проти своєї держави є неправильним вчинком, оскільки в останній може панувати деспотія, автократія чи тиранія. У цьому випадку можна провести аналогію із Російською Федерацією, яка чинить збройну агресію проти України. На нашу думку, позиція Сократа є логічною у разі існування демократичної, правової дер-

жави, де людина, її життя, честь та гідність визнаються найвищою соціальною цінністю, де вважається мир та правопорядок, де діє верховенство права.

Разом з цим, ми поділяємо таке міркування Сократа: «Справедливість і будь-яка інша чеснота – є мудрістю. Справедливі вчинки і взагалі усі вчинки, засновані на чесноті, прекрасні та гарні» [2, с. 80].

Сократ також зазначає, що «справедливість – предмет, дорожчий усякого золота», оскільки «ідеться не про дрібниці, а про те, яким чином треба жити» всім людям із різними, часом протилежними інтересами, потребами й здібностями в єдиному суспільстві [3, с. 124].

За Платоном справедливе суспільство – це суспільство, в якому кожна людина повною мірою реалізує можливості, надані їй від природи [4, с. 12]. При цьому, Платон стверджує, що справедливість має бути в душі. Тоді вона стає основою душевного здоров'я людини [1, с. 35].

Поміж іншим, Платон підкреслює, що справедливість/ несправедливість початково притаманні державі, вони визначають форму правління. «А кожна влада встановлює закони для своєї вигоди: демократія – демократичні, тиранія – тиранічні й так само інші. А встановивши їх, оголошує для підлеглих, що вони, ті закони, справедливі. Це вигідно для властей, а того, хто порушує їх, вони карають як такого, що поводиться протизаконно й несправедливо. Тобто... у всіх державах справедливим вважають те, що вигідне для існуючої влади» [4, с. 13].

Звідси можна зробити висновок, що справедливість (або несправедливість) безпосередньо пов'язана із державним устроєм, розбудовою держави та структурою суспільства, адже в античний період уособлені полісом держава і суспільство були неподільними.

Поняття справедливості, на думку Арістотеля, також пов'язане з уявленням про державу, оскільки право, що служить мірилом справедливості, є регулюючою нормою політичного спілкування». Справедливими формами правління Арістотель вважає царську владу, правління аристократії і політії. Вони справедливі, оскільки їхні головні завдання – служіння суспільству, досягнення загального блага, захист інтересів всіх громадян. Так, головною метою царської влади, за Арістотелем, є благо всіх громадян; правління аристократії (панування знаті) націлене на захист інтересів усіх громадян; політія (правління більшості) має на меті благополуччя всього суспільства [4, с. 15].

Арістотель також говорив, що справедливість виражає не якусь одну чесноту, а охоплює всі чесноти одночасно [3, с. 125].

Цікавою є думка Арістотеля, за якої справедливість – це відплата кожному за його заслуги. Несправедливість – це свавілля, яке порушує права людини. Будь-які об'єктивні рішення є справедливими. Несправедливим є перекладання на інших власних обов'язків та отримання благ за рахунок інших [1, с. 36].

Для Арістотеля справедливість – це також принцип, який регулює відносини між людьми щодо розподілу соціальних цінностей. Так, філософ виділяв два види справедливості – зрівняльну та розподільну [1, с. 33].

Критерієм зрівняльної справедливості, на думку Арістотеля, є «арифметична рівність», що передбачає відплату рівним за рівне – при її застосуванні відбувається «рівняння того, що складає предмет обміну». З усіма особами в цьому випадку поводяться як із рівними в усьому, за винятком того, що розрізняють тих, хто вчинив кривду, й тих, хто її зазнав [1, с. 36].

Таким чином, суть зрівняльної справедливості полягає не в зрівнюванні всіх у доходах (зрівнялівці), а в рівності перед законом, тобто це контроль за дотриманням договорів, що укладаються між людьми, і сприяння пропорційному відшкодуванню шкоди, якщо така є [3, с. 125].

Сутність розподільчої справедливості полягає в розподілі благ згідно з чеснотами та якостями осіб. Критерієм

розподільчої справедливості є «геометрична рівність», яка означає розподіл загальних благ пропорційно внескам членів суспільства» [1, с. 36].

Цицероном справедливість розуміється як вічний, незмінний та невід'ємний закон природи в цілому і людської природи зокрема. Тому, якщо закон несправедливий і суперечить природному закону, то він є законом не більше, ніж рішення, прийняті розбійниками [4, с. 17].

Отже, як слушно зауважує Блоха Я. С., Сократ, Платон та Арістотель, характеризуючи принцип справедливості, пов'язуючи його з такими поняттями, як мудрість, краса, гармонія, і пропускаючи його через проблеми рівності, нерівності, держави, права, політики, створювали теоретичні передумови для розвитку подальших суджень про справедливість» [2, с. 86].

Варто також зазначити і про те, що за часів Сократа, Платона й Арістотеля були представники протилежних поглядів, так звані «учителі мудрості». Іншими словами, це були софісти. Сутність софістики полягала в правильному маніпулюванні змістом слів, тому характер діяльності софістів полягав у тому, що вони повинні були навчити людину захищати будь-яку точку зору, якою б абсурдною вона не була. Основою такого навчання було уявлення про відсутність абсолютної істини й об'єктивних цінностей. Відносність понять добра й зла, суто формальне вміння маніпулювати словами приводило до появи таких тверджень: «Хвороба – зло для хворого й благо – для лікаря»; «Смерть – зло для померлого, а для могильників – благо». Це дозволило софістам говорити про розмежування справедливості на «справедливість за своєю природою» й «справедливість за законом» [3, с. 125].

У той час як античний період характеризується глибокими та унікальними концепціями щодо справедливості, період середньовіччя демонструє менш різноманітний і оригінальний підхід до окреслення такої категорії, як «справедливість».

Якщо в межах античного світогляду справедливість розумілась як прояв космічної гармонії, то християнство ототожнювало справедливість з Богом [5, с. 32]. Тобто в період середньовіччя превалює теологічна концепція розуміння справедливості.

Це пояснюється тим, що світогляд того часу був пронизаний церковними догмами, і оскільки церква мала значний вплив на формування уявлень про стан речей у суспільстві, то це не могло не позначитися на поглядах філософів середньовіччя.

Системне викладення християнських концепцій на справедливість надає Аврелій Августин. Справедливість, за Августином, це чеснота, яка «влита» в душу людині при акті творіння. Тому вона належить до «тварного» блага [5, с. 32].

За Томою Аквінським, людині слід намагатися переборювати в собі природні потяги, тваринні пристрасті, шукаючи свій шлях до Бога, а отже – й до справедливості. Аквінат розглядає справедливість, як узгоджене з природним законом відображення божественності і мудрості в людському розумі [5, с. 33–34].

Відхід від суто релігійного світогляду, що панував у середньовіччі, відкрив нові горизонти для мислителів, які почали шукати відповіді на вічні питання, зокрема, про справедливість, за межами церковних догматів.

Так, проблема справедливості займала одне із центральних місць у філософських поглядах в епоху Відродження. Окреслення цієї проблеми найбільшою мірою пов'язане з іменами Томаса Мора й Томмазо Кампанелли. Обидва мислителів захоплювались ідеєю щасливого життя не якоїсь конкретної особи, а всіх людей. Щастя можливе, вважали вони, тільки тоді, коли немає приватної власності, і всі люди працюють, тобто відсутня соціальна несправедливість [3, с. 125].

У період просвітництва, справедливість досліджувалася основоположниками європейської філософії права –

Г. Гроцієм, Ж.-Ж. Руссо, Дж. Локком та ін. Так, запропонована ними концепція «природного права» включає положення про справедливість як основні права. Окрім цього, у працях вказаних мислителів було обґрунтоване розуміння справедливості як пропорційності (рівне – рівним, нерівне – нерівним).

У період нового часу найбільш яскраво ідею справедливості було розглянуто в працях представників школи класичної німецької філософії – І. Канта та Г. Гегеля.

Кант уперше виокремив моральну й правову справедливість. Якщо до першої належить справедливість, заснована на категоричному моральному імперативі, то друга за своїм змістом збігається з її аристотелівським трактуванням як добродійності. Він вважав, що справедливість треба шукати не в природі людини й навіть не в умовах, у яких вона живе, а виключно в поняттях чистого розуму [3, с. 125–126].

Водночас, Гегель вважав, що моральність є началом бачення справедливості, яке далі проявляється в державно-правовій сфері. За Гегелем, у сфері громадянського суспільства загальні начала, засновані на праві справедливості, упродовжуються за допомогою правоохоронних органів та організацій. Держава подібно до «божественної волі», яка організовує світ духовний, за допомогою законів уносить справедливість у соціальний світ. Поняття справедливості він розглядав разом із поняттям свободи, яку пов'язував із приватною власністю. Саме в останній, на його думку, реалізує себе свобода індивіда [3, с. 126].

На думку сучасних науковців – справедливість є елементарною властивістю людини, як моральної істоти у її ставленні до інших людей [6, с. 14].

Елементарна властивість людини – це те, що визначає нас як людину, яка є єдиною істотою, яку можна визначити чітко за розумінням справедливості, тобто людина, як моральна істота. Можна сказати те, що відрізняє людину від інших істот на цій землі – це наявність моралі, наявність деяких правил, і ці правила визначені не тільки у її власній поведінці, а й в ставленні до інших людей.

Інші вчені надають визначення правової справедливості, де правова справедливість є категорично-безумовним моральним обов'язком влади – вищим від будь-яких її прогресистських намірів та устремлень [6, с. 14].

До незалежності України основним принципом був не принцип справедливості, а принцип політичної доцільності. Реальна справедливість влади – це справедливість, в якій людина стоїть на самому початку. І у разі якщо є певний суспільний інтерес, то в першу чергу необхідно з'ясувати, яким чином цей інтерес пересікається з інтересом людини.

Окрім цього, справедливість визначають, як принцип адекватності суспільних зусиль, спрямованих на відновлення священної рівноваги світу (права), порушеної внаслідок діяльності чи бездіяльності члена (членів) суспільства чи суспільної інституції.

У цьому визначенні закладений базовий принцип відновлення справедливості, коли людина або суспільство має відновлювати справедливість, яка була порушена, навіть, якщо вона була порушена для якогось суспільного блага.

На сучасному етапі розвитку права принцип справедливості розкривається Конституційним Судом України, який у своїх рішеннях визначає його зміст.

Натомість у Конституції України принцип справедливості не закріплений у прямій формі. Проте практика Конституційного Суду України свідчить про сприйняття його правовою системою. Більше того, уся правова система ґрунтується на ідеї справедливості [7, с. 260].

Таким чином, Конституційний Суд України у своїх рішеннях розкриває суть принципу справедливості, вказуючи тим самим на його унікальну роль.

Так, наприклад, у рішенні Конституційного Суду України від 2 листопада 2004 року № 15-рп/2004 року у справі за

конституційним поданням Верховного Суду України щодо відповідності Конституції України (конституційності) положень статті 69 Кримінального кодексу України (справа про призначення судом більш м'якого покарання) зазначається, таке: «Справедливість – одна з основних засад права, є вирішальною у визначенні його як регулятора суспільних відносин, одним із загальнолюдських вимірів права [8].

Тобто зазвичай справедливість розглядають як власність права, виражену, зокрема, в рівному юридичному масштабі поведінки й у пропорційності юридичної відповідальності вчиненому правопорушенню.

У сфері реалізації права справедливість проявляється, зокрема, у рівності всіх перед законом, відповідності злочину і покарання, цілях законодавця і засобах, що обираються для їх досягнення.

Окрім цього, в одному зі своїх рішень Конституційний Суд України зауважив, що «...правосуддя за своєю суттю визнається таким лише за умови, що воно відповідає вимогам справедливості і забезпечує ефективне поновлення в правах» [9].

На підставі аналізу позицій Конституційного Суду України можна зробити висновок, що метою діяльності держави є досягнення справедливості у всіх сферах суспільного життя. Справедливість є складником принципу верховенства права. А найвищою соціальною цінністю є права, свободи та інтереси людини, які повинні бути захищені справедливим судом.

Підбиваючи підсумки огляду основних етапів еволюції уявлень про справедливість, можна сказати те, що справедливість є базовою правовою цінністю та основою людського існування.

У той же час справедливість, з філософської точки зору, є складним та багатограним поняттям, яке охоплює етичні, правові та соціальні аспекти. Справедливість є основою правової системи, що забезпечує баланс між правами окремих осіб та інтересами суспільства.

У філософії права справедливість можна розглядати як принцип, який визначає розподіл благ, обов'язків і відповідальності між членами суспільства та окремої людини на основі їхніх заслуг, потреб або рівності. Справедливість не обов'язково дорівнює суворому застосуванню закону, адже іноді закон не враховує моральні аспекти, які є невід'ємною частиною справедливості.

Базові уявлення про принцип справедливості сформулювали такі видатні античні мислителі, як Сократ, Платон, Арістотель та Цицерон.

За Сократом справедливість полягає у дотриманні людиною мудрості, істинного знання, порядку речей, слідуванні космічним законам. Справедливість абсолютно необхідна для окремої людини у якості чесноти, але вона також лежить в основі побудови справедливої держави.

За Платоном, справедливість це найвища чеснота, що утримує мужність, поміркованість та мудрість в повній рівновазі й гармонії («кожному своє»).

Тобто справедливість вимірювалася на рівні відплати, за якої у разі якщо людина щось робить, то вона отримує те, на що заслуговує (зробила добро отримує добро у відповідь, зробила зло отримує зло у відповідь). Така позиція виходить із принципу божественної справедливості: «хто сіє вітер, той пожне бурю».

Зважаючи на це, якщо людина вчиняє несправедливо відносно іншої людини, то рано чи пізно із такою самою вірогідністю хтось інший вчинить так само із цією людиною.

Арістотель поділяє справедливість на дві форми відповідно до видів її здійснення: зрівняльна справедливість, в основі якої лежить принцип рівності у володінні благами; та розподільча справедливість, відповідно до принципів якої один отримує більше, а інший менше, в залежності від своїх достоїнств (чеснот). При цьому, розкрадання, зловживання службовим становищем не належить до достоїнств.

За період античності концепти «справедливість як порядок (гармонія)» та «справедливість як відплата» витісняються концептами «справедливість як рівність» і «справедливість як чеснота», набуваючи характеру політико-правової та етичної категорії.

У епоху середньовіччя справедливість походить від Бога, а справедливістю є узгоджене з природним законом відображення божественності і мудрості у людському розумі. За нового часу особлива увага у контексті справедливості приділяється моральним та правовим аспектам.

Важливе місце в тлумаченні принципу справедливості займають позиції Конституційного Суду України, які викладаються у його рішеннях.

Зважаючи на зазначене вище, можна зробити висновок про те, що теорія справедливості пройшла доволі довгий етап становлення та розвитку і знайшла своє відображення у кожному історичному періоді та зробила неоціненний вклад у розвиток права, соціуму та людства в цілому.

ЛІТЕРАТУРА

1. Шелевер Н.В. Принцип справедливості у філософії античних філософів. *Вісник Запорізького національного університету. Юридичні науки*. 2020. № 4. Том 2. С. 33-39.
2. Блоха Я.Є. Категорія «справедливість» в античній філософії періоду високої класики. *Філософські обрії*. 2016. № 36. С. 79-87.
3. Станіславів Р. М. Ретроспективний огляд поняття справедливості. Актуальні проблеми філософії та соціології: Науково-практичний журнал / Голов. ред. Д. В. Яковлев; відпов. секретар І. В. Шамша; Міністерство освіти і науки України; Національний університет «Одеська юридична академія». - Одеса, 2017. - Вип. 20. - С. 124-126.
4. Горбенко К.П. Еволюція концепції справедливості в античній філософії. *Вісник Донецького національного університету. Серія філософські науки*. 2016. № 1. С. 7-20.
5. Горбенко К.П. Особливості уявлень про справедливість в середньовічній філософії. *Філософія. Людина. Сучасність*. 2017. С. 32-34.
6. Подковенко Т., Рацин, В. Сучасні філософсько-правові дискусії про справедливість. *Актуальні проблеми правознавства*. 2023. № 1. С. 12-17.
7. Шелевер Н.В. Принцип справедливості та його реалізація Конституційним Судом України при здійсненні правосуддя. *Актуальні проблеми держави і права*. 2020. № 86. С. 259-263.
8. Рішення Конституційного Суду України від 2 листопада 2004 року № 15-рп/2004 року у справі за конституційним поданням Верховного Суду України щодо відповідності Конституції України (конституційності) положень статті 69 Кримінального кодексу України (справа про призначення судом більш м'якого покарання).
9. Рішення Конституційного Суду України від 30 січня 2003 року №3-рп/2003 у справі про розгляд судом окремих постанов слідчого і прокурора.